

Det er Herren, der styrer en mands gang

Gud, mennesker og den frie vilje i Det Gamle Testamente

*Postdoc, ph.d. Kasper Siegismund
Københavns Universitet*

Abstract: This article discusses the question of agency in the Old Testament (OT) and challenges the view held by some scholars that the OT as a whole depicts human beings as having free will in the sense of being able to choose and having control over the choices they make. Many passages do seem to presuppose human choice and control, but the article presents numerous other passages that highlight God's control of everything – including, in some cases, what human beings want and choose. Furthermore, several books of the OT describe the human ability to follow God's commandments as deeply flawed and envisage a future divine intervention that will fundamentally change the way humans behave. Human free will must be understood in the light of this underlying notion of divine control that permeates the OT. However, this is not a fatalistic type of determinism. The tension between the notions of divine and human agency is real and both notions ought to inform our understanding of the theology of the texts.

Keywords: Old Testament theology – determinism – free will – divine and human agency – the living God – Deuteronomy

1. Introduktion

Har mennesker ifølge Det Gamle Testamente en fri vilje? Kan de frit vælge, hvordan de vil forholde sig til Gud, og om de vil følge hans bud? Det er let at finde eksempler, der kan bruges til at give bekræftende svar på disse spørgsmål. Når Moses i 5 Mos 30,19 stiller israelitterne over for livet og døden, velsignelsen og forbandelsen, og opfordrer dem til at vælge livet, dvs. at holde sig til Jahve og følge hans befalinger, så er det nærliggende at antage, at det faktisk er et valg, de kan foretage. Det samme lader til at være forudsat mange andre steder i Femte Mosebog (fx 11,26-28). Ligeledes fokuserer Josvas afsluttende formaning på det personlige valg af Jahve. Hvis israelitterne ikke bryder sig om at dyrke Jahve (אם רע בעיניכם), "hvis det er dårligt/ondt i jeres øjne",¹ Jos 24,15), så må de vælge, hvem de så vil dyrke,

1. Hvis ikke andet angives, er oversættelserne mine egne.

men Josva selv og hans hus vil dyrke Jahve. Og det vælger hele folket også (24,22). Lignende udsagn om at vælge og ville eller nægte findes mange andre steder i Det Gamle Testamente, fx Es 1,19-20 (“hvis I vil”, “hvis I nægter”) og 66,3-4 (“de valgte deres [egne] veje”; “det, jeg ikke kan lide, valgte de”), Ordsp 1,29 (“Jahvefrygten valgte de ikke”) og Jer 11,10 (“de nægtede at lytte til mine ord”, jf. 13,10).

På den baggrund er det ikke så mærkeligt, at nogle forskere har konkluderet, at Det Gamle Testamente som helhed står for den opfattelse, at menneskets evne til at vælge er fri. Broshi (2006, 236) kalder ligefrem Det Gamle Testamente for “an anthology upholding free will”, og Lundager Jensen (2021a, 205) skriver:

Men almagt kan i GT kun betyde stor magt, en magt der overgår nogen menneskelig magt – ikke at Jahve skulle bestemme al ting, endsize skulle have bestemt al ting på forhånd. I alle sammenhænge i GT, fra den basale religion over den præstelige teologi til enklaveteologien forudsættes det at menneskenes vilje er fri og at de dermed har deres egen form for magt – “magten” til at handle eller ikke at handle efter de guddommelige regler.²

Men – passer det nu også? Forudsætter Det Gamle Testamente “i alle sammenhænge” menneskets frie vilje? I denne artikel vil jeg argumentere for, at sagen er væsentligt mere kompliceret.³ Ved siden af passager, der peger på, at mennesket frit kan vælge, findes der andre, der sætter spørgsmålstegn ved denne opfattelse – eller som decide-

2. “Enklaveteologi” er Lundager Jensens ord for deuteronomisme (2021a, 163-220). Han omtaler også menneskets frie valg andre steder: “frie til at tænke og til at forholde sig” (2021a, 101); “[guddomme] kan ikke bestemme menneskenes tanker og vilje”, “Menneskene ... bestemmer hvilke leveregler de vil følge” (2021a, 102); “Guds vrede ... er fremprovokeret af mennesker som kunne have handlet anderledes” (2021a, 110); “op til menneskene om guddommen også bliver hos dem” (2021a, 160); “den menneskelige frihed som grænsen for den mægtige guddoms magt” (2021a, 210); “[Jahve] kan råde, vejlede og beordre sine dyrkere ... ikke tvinge dem” (1998, 33); “guddommen kan sætte rammer og regler, men ikke gennemtvinge deres omsættelse i praksis”, “en mulighed, som guddommen tilbyder menneskene, og som disse kan modtage eller afvise” (1998, 73); “menneskene er frie til at antage eller afvise aftalen” (1998, 225); “Israels frihed underforstået” (1998, 226). Om Femte Mosebog: “israelitterne har deres frie vilje” (2021b, 123); “var frie til at følge reglerne; men de valgte at bryde dem” (2021b, 124); “op til israelitterne selv, om ‘Israel’ skal forblive i live” (2021b, 125).

3. Begrebet “fri vilje” er i sig selv problematisk og genstand for vedvarende teoretisk diskussion (se fx Pereboom 2022 eller Vicens og Kittle 2019). Nærværende artikel fokuserer alene på Det Gamle Testaments tekster, ikke på, hvad man meningsfuldt kan sige om emnet uden for disse.

ret underminerer den.⁴ Nogle tekster fremhæver tværtimod Guds/Jahves totale kontrol med alting, inklusiv – i nogle tilfælde – hvad mennesker vil og vælger at gøre.⁵ Det er et vigtigt korrektiv til den generaliserende beskrivelse hos især Lundager Jensen, hvis bøger bruges flittigt i uddannelsen af nye teologer i Danmark.

Først vil jeg præsentere en række temaer, hvor den (tilsyneladende) menneskelige frihed til at vælge er i fokus, og hvor mennesket lader til at være i kontrol. Over for disse vil jeg stille tekster, der tværtimod fremhæver Guds totale styring og kontrol, og jeg vil diskutere, om de omtalte temaer med fokus på menneskets handlefrihed nødvendigvis implicerer, at mennesket har en fri vilje, ikke mindst i lyset af steder, der lader til at udfordre menneskets evne til at gøre, hvad Gud vil have. Endelig vil jeg søge at vise, hvordan spændingen mellem de to umiddelbart modsatte opfattelser (at mennesket selv vælger, og at Gud styrer det hele) fungerer i Det Gamle Testamente, og argumentere for, at der er en væsentlig pointe i at holde fast i begge tanker på én gang.

Newsom har i en række udgivelser beskæftiget sig med opfattelsen af “agency” i oldtidens jødedom, altså hvordan man så menneskers handlefrihed – deres mulighed for at gøre det, de beslutter sig for, især i moralske forhold, som de kan holdes ansvarlige for, dvs. hvad der kaldes “moral agency”.⁶ Hun har øje for flere nuancer i de(t) gammeltestamentlige syn på sagen end, hvad der kommer til udtryk i citaterne fra Broshi og Lundager Jensen ovenfor, men alligevel skrev hun i en indflydelsesrig artikel fra 2012 om “The Default Model of Moral Agency in the Hebrew Bible” (Newsom 2012, 10), som hun finder forudsat i det meste af Det Gamle Testamente og direkte tematiseret i deuteronomistisk diskurs (s. st., 11). Denne standardmodel for “moral agency” tilskriver mennesket “free will and the unimpeded capacity to choose between ‘life and death’” (s. st., 5). I sin nylige monografi om “agency” bruger hun ikke udtrykket “Default Model”, men hun ser stadig grundopfattelsen i Det Gamle Testamente som noget, der omfatter moralsk handlefrihed, idet hun taler om “the assumptions about free moral agency that form the grounding per-

4. Lundager Jensen er opmærksom på nogle af disse passager, men det påvirker ikke hans beskrivelse af Det Gamle Testamente som helhed.

5. Gud omtales som Jahve, når der refereres til tekster, der bruger dette navn (DO92 “Herren”).

6. Newsom definerer “agency” således: “At its most basic, agency is both the capacity to act and the sense of being able to act. It is a fundamental property of the sense of ‘Me’ that all humans possess” (Newsom 2021, 23). Endvidere: “Agency is ‘moral’ in that the person is held accountable for his or her understanding, affect, and action” (s. st., 226, note 43).

spective of First Temple moral discourse” (Newsom 2021, 83).⁷ Et gennemgående problem ved Newsoms tilgang er hendes opdeling af tekster i kronologiske lag. De dele af Femte Mosebog, der ikke passer med det, hun ser som grundopfattelsen i Det Gamle Testamente, kalder hun (fx s. st., 83, 173) sene tilføjelser og må altså forestille sig en mere oprindelig udgave af Femte Mosebog, som kun fokuserede på menneskets moralske frihed og mulighed for at vælge. Denne tilgang forekommer uholdbar og alt for spekulativ. Fremfor at forestille sig, hvordan et uoverleveret forstadium til en bog kunne have set ud, viser det sig langt mere givende at undersøge, hvordan den faktisk overleverede, samlede tekst fungerer. Det er den tilgang, jeg bruger i denne artikel. Med det udgangspunkt vil jeg vise, at hvis man vil opstille en “typisk” eller “default” model for “agency” i Det Gamle Testamente, så skal den have et kraftigt fokus på guddommelig styring som det uomgængelige fundament under alt det, der umiddelbart tyder på menneskets frie evne til at tænke, vælge og handle.

2. Mennesket som frit, ansvarligt og i kontrol

En lang række temaer i Det Gamle Testamente lader til at forudsætte, at mennesker kan vælge frit og er ansvarlige for deres valg, at de har kontrol og endda kan påvirke Gud. Her følger et overblik over de væsentligste af sådanne temaer med få eksempler (i tilgift til de passager, der blev omtalt i introduktionen, med fokus på at vælge, ville og nægte).⁸ Om forekomsten af disse temaer i Det Gamle Testamente faktisk betyder, at mennesket tænkes at have handlefrihed og fri vilje, vil blive diskuteret i afsnit 3.

Bud og forbud, straf og belønning, pagt: Som bekendt indeholder Det Gamle Testamente masser af formaninger i form af bud og forbud, ikke mindst i Mosebøgernes lovsamlinger.⁹ Også Ordsprogenes Bog og profeterne indeholder masser af formaninger – samt hvad der virker som åbne invitationer til at tage imod formaningen (fx Ordsp 8,1-21; jf. fx Es 55,1-3). De fleste læsere vil nok umiddelbart mene, at den slags implicerer, at mennesket faktisk kan efterleve formaningen; og ofte følges bud og forbud af trusler om straf og løfter om belønning

7. Jf. “the typical Israelite account of human existence and moral agency ... grasped through a principle of moral freedom” (s. st., 113).

8. Se også gennemgangen af udvalgte temaer, der viser spændingen mellem Guds suverænitet og menneskers ansvar, i Carson 1981, 18-38.

9. Jødisk tradition tæller 613 bud i Toraen (se fx Den Babilonske Talmud, Makkot 23b).

på en måde, der implicerer, at det, der sker, afhænger af, om mennesket følger buddet, som det ses fx i 5 Mos 28,1-14 (velsignelser, hvis folket følger befalingerne) kontra 28,15-68 (forbandelser, hvis de ikke gør).¹⁰ Tanken om en gensidigt forpligtende pagt forudsætter ifølge nogle forskere folkets frie vilje (fx Collins 2018, 38; Boccaccini 1991, 116).

Oprør, ulydighed og egne planer: Mennesker kan lade være at lytte, de kan gøre oprør mod Jahve og hans bud og trodse ham (fx 5 Mos 1,43; Es 1,2-4); de kan gøre, hvad der er ret (הישר) i deres egne øjne (fx 5 Mos 12,8; Dom 17,6; 21,25), eller følge deres eget hjertes stædighed (שררות) og deres egne planer (fx Jer 18,12; jf. Es 30,1: planer, der ikke er “fra mig [Jahve]”, לא מני; Jer 7,31: folket har gjort ting, der aldrig er faldet Jahve ind, לא עלתה על לבי).

Omvendelse: Menneskets mulighed for at vende om og vende sig til Gud er et af Broshis argumenter for at se Det Gamle Testamente generelt som fortæller for “fri vilje”: “An important element is that the gates of repentance are always open” (Broshi 2006, 236). Ezekiels Bog tematiserer i kapitel 18 kraftigt muligheden for omvendelse og ethvert menneskes personlige ansvar for at kaste sine synder fra sig og skabe sig et nyt hjerte og en ny ånd (Ez 18,31) – Jahve vil ikke glæde sig over synderes død, men over, at de vender om, så de kan leve (18,23). Sl 119,59 lader til at udtrykke en reflekteret, bevidst omvendelse, “Jeg har tænkt over mine veje (dvs. min opførsel, חשבתי דרכי) og har ført mine fødder tilbage til dine bud”.

“Frivillighed”: I Det Gamle Testamente findes begrebet נדבה, der i DO92 kaldes “frivilligoffer” (fx 3 Mos 7,16; Sl 54,8). Ifølge DO92 skal enhver “frivilligt” bringe afgift til Jahve (כל נדיב לבו, 2 Mos 35,5), og man kan “frivilligt” love Jahve noget (5 Mos 23,24; substantivet נדבה oversat adverbialt).

At synde uforsætligt kontra “med vilje”: Det Gamle Testamente bruger roden שגג til at omtale synder, der sker ved en fejl eller uforsætligt (fx 3 Mos 4,2; 4 Mos 35,11; jf. בבלי-דעה, “uden viden, uforvarende”, i 5 Mos 4,42). Implikationen lader til at være, at andre synder ikke er uforsætlige, hvilket fremhæves med udtrykket ביד רמה, “med løftet hånd”, i 4 Mos 15,30 (DO92 “den, der synder med vilje”).¹¹ Konsekvenserne er forskellige: Uforsætlige synder kan ifølge 4 Mos

10. I Femte Mosebog og relateret litteratur gives buddene specifikt til Jahves særligt udvalgte folk, der i sammenhængen er de eneste mennesker af betydning. Udvalgestanken diskuteres yderligere i afsnit 4.

11. ביד רמה har andre implikationer i 2 Mos 14,8 og 4 Mos 33,3, hvor DO92 har “uforfærdet” (om folkets udmarch af Egypten). Når ד og verbet רום bruges sammen i andre udtryk, går det på Jahves magt (Sl 89,14; Es 26,11) eller på det, mennesker ser som deres egen magt (5 Mos 32,27).

15,27-29 tilgives, idet de kan sones ved hjælp af ofre og ved præstens mellemkomst, mens den, der synder “med løftet hånd”, ifølge 15,30-31 skal udryddes. En sådan person bærer selv ansvaret (עוֹנֵה בַּה, skylden/straffen ligger “på” denne person i 15,31).

Gud sætter mennesker på prøve og tester deres hjerte og nyrer: At mennesker er frie til at reagere og handle og ansvarlige for deres handlinger, er en naturlig forståelse af udsagn om Jahve, der tester mennesker (fx 1 Mos 22,1-18; 5 Mos 8,2; 13,4) og undersøger deres indre (fx Jer 11,20; 17,10; Sl 7,10). Jahves udråb i 5 Mos 5,29 tyder også på menneskets handlefrihed (DO92 “Gid de altid må frygte mig i deres hjerte og holde alle mine bud”; מִי־יִתֵּן, ordret “Hvem vil give...”), og det samme gør brugen af אֵלֵי, “måske”, i Jer 26,3 (“Måske vil de lytte”).

Folk, der lever op til kravene: I nogle tilfælde gør visse mennesker faktisk, hvad de skal: Kaleb og Josva er fuldt og helt med Jahve (מֵלֵא אֶחָדָרִי; 4 Mos 14,24; 32,12; 5 Mos 1,36; Jos 14,8.9.14), og også Pinehas fremhæves (4 Mos 25,11-13; Sl 106,30-31). I Sl 119,166-168 siger salmisten selv, at han har overholdt alle bud og formaninger. Ifølge 1 Mos 6,9 er Noa retfærdig og from, og hans retfærdighed fremhæves sammen med Daniels og Jobs i Ez 14,13-20, der understreger hvert menneskes personlige ansvar.

Gud prøver sig frem, fortryder, skifter mening efter forhandling og hører på bøn: Guds manglende kontrol og menneskets mulighed for at påvirke situationer lader til at fremgå, når Gud fx forsøger at finde en partner til det første menneske (1 Mos 2,18-23), fortryder, at han har skabt menneskene (1 Mos 6,6-7), eller bliver påvirket af Ezekiels argument for ikke at bruge menneskeskarn som brændsel (Ez 4,14-15) eller af forhandling med Abraham eller Moses (1 Mos 18,23-33; 5 Mos 9,18-29). Bøn antages generelt at virke – dvs. at kunne påvirke Gud (fx 1 Mos 25,21 og mange andre steder, bl.a. når folkene i Nineve påkalder Gud i Jon 3,5-10).

3. Guddommelig styring og kontrol

Over for – eller ved siden af – disse temaer, som alle på den ene eller anden måde tyder på, at det afgørende er menneskets valg, holdninger og især handlinger, står en række passager i forskellige bøger, som fremhæver Guds totale kontrol med alting. Nogle af de mest direkte udtryk for dette tema findes i Ordsprogenes Bog.¹² Flere vers siger på

12. Ifølge Lundager Jensen (2021a, 30) er “[r]eligionens relevans ... lav” i Ordsprogene, og han taler om bogens “svage teologisering” med “meget få” og “almene” referencer til Jahve (s. st., 223; jf. 1998, 84-85). Dette synspunkt – som også findes

forskellig vis, at mennesket nok kan tænke, planlægge eller forberede sig – men det er Jahve, der bestemmer, hvad der faktisk sker (Ordsp 16,19; 19,21; 21,31). Det er ikke herskere eller lodkastning, der afgør sagerne, men Jahve (29,26; 16,33). Han “styrer en mands gang” (20,24; DO92),¹³ og endda kongens hjerte (21,1). Han har skabt alting til dets formål (eller til Jahves formål; למענהו kan forstås på begge måder), også den uretfærdige til ulykkens dag (16,4). Samme tanke som i Ordsp 20,24 afspejles også i Jer 10,23, hvor det hedder, at et menneske ikke selv bestemmer sin vej. Guds overordnede styring fremhæves mange steder: Han er den, der styrer krige (fx 5 Mos 3,2-3; 23,15; Jos 8,1; 10,10-12), indsættelse af herskere og i det hele taget historiens gang og det, der sker med jordens folk (fx Dan 2,21; 4,14; Jer 27,5-8; Es 40,23). Derfor kan han også forudsige begivenheder, længe inden de sker (fx 1 Mos 15,13-16).

Fortællingerne i Det Gamle Testamente er ofte fulde af action og mennesker, der handler med forskellige formål, og hvis handlinger har konsekvenser – men bag menneskets umiddelbare handlefrihed dukker der jævnligt små udsagn op, der afslører et verdensbillede, hvor det, mennesker gør, i virkeligheden er udtryk for Guds vilje og plan. Det betyder ikke, at menneskets handlinger er ligegyldige, men de er afhængige af en form for underliggende guddommelig styring.¹⁴ Fx kræver undfangelse og graviditet selvfølgelig en vis indsats fra menneskelig side, men Gud bestemmer, om det skal lykkes (fx 1 Mos 29,31; 30,2; 1 Sam 1,5-6; jf. Newsom 2021, 29). Et kendt eksempel på Guds styring er Josefhistorien. Undervejs hører man om Guds indflydelse, når han får alting til at lykkes for Josef i Egypten (1 Mos 39,2-6.21-23), sætter Josef i stand til at tolke drømme (kap. 40-41) og opmuntrer Jakob på vejen til Egypten (46,2-4) – og i Josefs udlægning af historien bliver det klart, at der bag alle intriger og hele den komplicerede handlingsgang med forskellige personers ageren hele tiden har ligget en guddommelig plan. 1 Mos 45,5-8 udtrykker det mere direkte (det er ikke brødrene, men Gud, der har sendt Josef til

hos udenlandske forskere, især i ældre udgivelser – kan kun opretholdes, hvis man alene ser på udvalgte enkeltsentenser af mere banal karakter og ignorerer bogens samlede budskab. Fox (2009, 950) repræsenterer en mere retvisende opfattelse: “Proverbs is infused with religious aspiration and feeling. It constantly, and at all stages, speaks of Yahweh, his oversight of justice, his care for humanity, his demand for righteousness, his loves and his hates” (jf. Siegismund 2021).

13. Ordret: “Fra Jahve (er) en mands skridt” (מייהו מצעדו יגבר). Samme udtryk i Sl 37,23 handler nok mere om, at Jahve støtter den retfærdige på hans vej, end om generel guddommelig styring.

14. Newsom (2021, 26-46) taler om “divine co-agency” og om “dual agency”, hvor det menneske, der gør noget, kan være uvidende om, at det faktisk er Gud, der styrer eller påvirker hans handlinger.

Egypten), mens Gud i 50,20 snarere vender brødrenes onde planer til noget godt – i begge tilfælde undermineres de handlende personers reelle handlefrihed til fordel for guddommelig styring.

Lignende eksempler findes fx i 1 Mos 20,6 (Gud hindrer Abimelek i at have sex med Sara);¹⁵ 2 Mos 4,21 (og andre steder om Jahves forhærdelse af Faraos; jf. 5 Mos 2,30 og Jos 11,20);¹⁶ 2 Mos 11,3 (Jahve får egypterne til at kunne lide israelitterne);¹⁷ 2 Mos 21,13 (uforsætligt drab forklares som forårsaget af Gud); 4 Mos 22-24 (i Bileam-historien sørger Jahve for, at Israel bliver velsignet, ikke forbandet); Jos 7,14-18 (Jahve lader loddet falde på den skyldige; lodkastning er ikke udtryk for tilfældighed, men viser Jahves vilje, jf. Carson 1981, 25); Dom 3,10; 6,34; 11,29; 13,25 (Jahves ånd kommer over forskellige personer og styrer/ændrer dem, jf. 1 Sam 10,6,9-10; jf. også den onde ånd fra Jahve i 1 Sam 16,14 og 18,10, samt løgneånden i 1 Kong 22,19-23); Dom 14,4 (Samsons ønske om en filisterkvinde kommer fra Jahve); 1 Sam 2,25 (Elis sønner ignorerer hans ord, fordi Jahve havde besluttet – *הִפַּח*, “havde behag i” – at de skulle dø);¹⁸ 1 Sam 9,1ff. (Sauls søgen efter æslerne er tilsyneladende en tilfældig hændelse, men v. 15-16 viser, at det faktisk er Jahves måde at sende Saul til Samuel på); 2 Sam 16,10 (Shim'i forbander David, fordi Jahve har bestemt det); 1 Kong 12,15 (Jahve har sørget for, at Rehabeam ikke vil lytte); Ezra 6,22 (Jahve får kongen til at støtte tempelbyggeriet).

Ifølge Lundager Jensen (1998, 33; 2021a, 205) er Det Gamle Testamentes Gud ikke almægtig. Men selvom betegnelsen “Gud den Almægtige” som gengivelse af det hebraiske *אל שדי* er usikker, be-

15. Ifølge Newsom (2021, 33) er dette ikke determinisme, men “a form of subconscious co-agency”. I teksten selv er det dog netop noget, Gud gør (med emfatisk *אָנִי*, “det var mig, der...”), og brugen af verbet *הִשָּׁחֵחַ* (“holde tilbage, hindre”) tyder på, at det skete i modsætning til Abimeleks egen plan med Sara.

16. I 5 Mos 2,30 styrer Jahve Sihons “villen”, *אָבָה*, så han ikke vil lade israelitterne passere. I Jos 11,20 forhærder Jahve kana'anæerne, så Israel kan udrydde dem i kamp. I fortællingen om Faraos forhærdelse fremhæver nogle vers Jahves rolle, andre Faraos selvforhærdelse (2 Mos 8,28; 9,34). Er det, som Jahve gør, primært og Faraos yderligere selvforhærdelse en følge af dette, eller er der tale om en form for “co-agency” (se Newsom 2021, 34-35), sådan at Jahve forstærker det onde, som mennesket “af sig selv” vil? Se fx Midrash Rabbah 5,7 med kommentar til 2 Mos 4,21, “Jeg vil gøre ham hård, *כִּדִּי לִפְרֹעַ דִּינָם מֵהֵם*, for at straffe dem/gøre gengæld mod dem [egypterne]” (jf. McGinnis 2012 om tidlig reception af Faraos forhærdelse). I hvert fald er menneskets frihed til at ville og handle stærkt begrænset. Hvis fri vilje inkluderer evnen til at ændre holdning og handlemåde, er den svær at forene med tanken om guddommeligt styret forhærdelse.

17. Som det fremgår af eksemplerne, gælder en del tilfælde ikke-israelitter, der bruges som redskab for Jahves planer for sit udvalgte folk, jf. fx Es 13,5 om Jahve og hans “vredes redskab” (*כְּלִי זַעֲמָו*).

18. Dette er også en slags forhærdelse – som reaktion på sønnernes ugudelige opførsel (se note 16).

skriver en række steder faktisk noget, der må betegnes som almagt: Gud kan alt, og intet er umuligt for ham (1 Mos 18,14; 1 Sam 14,6; Jer 32,17.27; Job 42,2). Han gør, hvad der passer ham (1 Sam 3,18; Sl 115,3).¹⁹ Alting er hans tjenere (Sl 119,91), og det er ham, der står bag både lys og mørke, fred og ulykke (Es 45,7), liv og død (5 Mos 32,39). Han er ikke bundet af, hvad mennesker gør, men viser nåde og barmhjertighed, mod hvem han vil (2 Mos 33,19).²⁰ Det er en central tanke i Det Gamle Testamente, ikke mindst i Salmernes Bog og profetlitteraturen, at Gud er den eneste, der kan frelse, og den, man må sætte sin lid til (fx Sl 62; 118; 121,2; Jer 14,8.22; 17,5-8).

Temaerne fra afsnit 2, der umiddelbart peger på menneskets handlefrihed, fremtræder i et noget andet lys, hvis de tolkes på baggrund af dette underliggende teocentriske verdensbillede. I et tankeunivers, hvor Gud både kan forhærde mennesker og positivt styre eller forandre dem ved hjælp af sin ånd, er det svært at se omvendelse kontra ulydighed eller lovoverholdelse kontra stræben efter egne planer som udtryk for menneskets egen frie vilje. At der udstedes bud, betyder ikke nødvendigvis, at modtagerne faktisk kan høre og forstå dem (fx Ez 2; 3,4-11), eller at de er frie til at følge dem.²¹ Selvom det kan virke uretfærdigt, implicerer straffe heller ikke nødvendigvis, at den straffede frit og bevidst principielt må have været i stand til at handle anderledes. 2 Mos 21,28 foreskriver endda straf for stangende okser, der næppe kan siges at have evne til at foretage bevidste valg, og flere steder bliver Gud vred over eller straffer folk for ting, han selv har fået dem til (4 Mos 22,20-22; 2 Sam 24; Ez 14,9; Zak 11,16-17).

Også de passager med roden נָדָה, hvor DO92 har noget med “frivillig”, kan forstås inden for rammerne af en i bund og grund guddommeligt styret verdensorden. Grundbetydningen af roden נָדָה implicerer nemlig ikke i sig selv “frivillighed” eller “fri vilje”, men snarere noget med “anspore” og i de passive konjugationer altså “blive ansporet” til at gøre noget.²² Når DO92 fx i 2 Mos 25,2 har “enhver,

19. Jf. Nebukadnesars lovprisning af Gud i Dan 4,32: Han handler כְּמַצְבִּיחַ, “i overensstemmelse med sin villen”.

20. Det er også pointen (eller en af pointerne) i Jonas’ Bog. Klawans ser Jonas’ Bog som en modsætning til den guddommelige styring i Josefhistorien: “For every story like Joseph, there is one like Jonah, in which characters apparently choose to flout God’s will” (Klawans 2010, 277). Dertil må man indvende, at Jonas’ ulydighed netop ikke fører til noget, og at det ender med, at han presses til at gøre det, Gud vil have.

21. Ifølge Stauber (2011, 356) implicerer love “only that actions are taken, not that agency is present”.

22. Stauber (2011) behandler נָדָה i forhold til IQS (“Sekthåndbogen”), hvor afledninger af roden betegner medlemmer af det fællesskab, som beskrives. IQS udtrykker en klar og altomfattende guddommelig styring, hvilket gør det oplagt at

der vil give frivilligt”, handler det faktisk om, at ens hjerte ansporer én (כל-איש אשר ידבנו לבו), og tilsvarende i 2 Mos 35,21, hvor det bare er ens ånd, der er subjektet (וכל אשר נדבה רוחו אתו), mens DO92 igen taler om at “ville give frivilligt”. Samme grundtanke udtrykkes også med verbet נשא med “hjerte” som subjekt og en person som objekt, altså at ens hjerte løfter én til at gøre noget, hvilket DO92 gengiver med at “føle sig tilskyndet” (2 Mos 35,21.26; 36,2). Hvis man selv er herre over sit hjerte og sin ånd, kan man selvfølgelig godt mene, at der er tale om “frivillighed” og “fri vilje” i disse udtryk, men i lyset af de mange eksempler på guddommelig styring, der er omtalt tidligere i dette afsnit, er det tvivlsomt, om det faktisk er tilfældet.²³ Specifikt kan man henvise til 2 Mos 36,2, hvor det lige forud for udtrykket med at føle sig tilskyndet forklares, at det drejer sig om nogle, i hvis hjerte Jahve havde lagt visdom. Desuden lader 1 Sam 10,26 til at udtrykke samme idé mere direkte i omtalen af krigere, hvis hjerte Gud havde tørt ved (אשר-נגע אלהים בלבם). Kort sagt: “Frivilligofre” og lignende udtryk beviser ikke, at man havde en forestilling om fri vilje. Det handler om at være ansporet til at give noget ud over det strengt foreskrevne – og i lyset af andre passager er det nærliggende at tænke, at ansporingen kommer fra Gud, hvorfor det også giver mening, når salmisten i Sl 51,14 beder Gud om at støtte ham med en “villig ånd” (DO92), en רוּחַ נְדִיבָה.²⁴

Heller ikke beretninger om bønner, der høres, og om forhandlinger med Gud behøver at implicere en generel forestilling om menneskers handlefrihed over for Gud. I fx 1 Mos 21,14-21 får Hagar godt nok at vide, at Gud har hørt Ismael, der ligger i ødemarken uden vand, og vil gøre ham til et stort folk – men dét var allerede en del af Guds plan (16,10-12; 21,13). Der er ingen automatik i bønnehørelse, og det er heller ikke bare hvem som helst, der kan forhandle med Gud. Når Jakob ligefrem kæmper med Gud for at aftvinge ham velsignelse (1 Mos 32,23-33), må det ses i lyset af, at han i forvejen er udvalgt i Guds plan (28,13-15). Lasine (2023, 55) påpeger, at Gud lader til at foretrække sådan nogle som bl.a. Moses, Jonas og Job – “those followers who are most independent-minded, assertive, and persistent in opposing his plans”. Men det handler næppe om, at Gud generelt kan lide mennesker, der insisterer på deres eget og går imod hans planer,

forstå dem, der beskrives med roden נדב, som “ansporede” (af Gud) og ikke som “frivillige”, der af egen fri vilje er gået med i gruppen.

23. Ifølge Jer 17,9 er hjertet uberegneligt og svagt, “hvem kan forstå det?” (מי ידענו).

24. At “frivilligofre” er noget ud over det generelt påkrævede, fører til den afledte betydning, der kan ligge i roden נדב: Noget, der er rigeligt eller i overflod. Det gælder Sl 68,10, hvor Gud giver rigelighedsregn (גשם נדבות), og Hos 14,5, hvor Gud vil elske Israel overstrømmende (אהבם נדבה).

men derimod om, at mennesker, som Gud på forhånd har valgt at have et særligt forhold til, får lov til at brokke sig en gang imellem. Når Moses går i rette med Gud, er det ikke så meget for at omgøre Guds planer, men tværtimod for – i fortællingens dramatik – at fastholde det, der egentlig var planen, fx når Moses afholder Gud fra at udlette sit udvalgte folk (5 Mos 9,19.26-29; Sl 106,23). Da Moses beder for sig selv, nytter det derimod ikke noget (5 Mos 3,23-29). Mht. Jonas og Job er pointen i historierne om deres opsætsighed og brok lige præcis at fremhæve Guds totale suverænitet. På lignende vis må også de steder, hvor Gud fortryder noget, han har gjort, forstås som del af fortællingernes samlede forløb: Selvom Jahve i 1 Mos 6,7 siger, at han har fortrudt, at han har skabt menneskene og dyrene, og derfor vil udlette dem fra jordens overflade, viser det sig i slutningen af syndflodsberetningen, at pointen med fortællingen netop er den modsatte. Fremadrettet vil Jahve *ikke* fortryde, at han har skabt menneskene, og han vil ikke igen søge at udrydde alt levende (1 Mos 8,21-22). Noget tilsvarende gælder, når han fortryder udvælgelsen af Saul (1 Sam 15,11.35), til fordel for den evigtgyldige udvælgelse af Davids slægt (jf. 2 Sam 7,16; Es 55,3).²⁵ Og med dette fremadrettede perspektiv kan andre passager sige, at Gud *ikke* fortryder (4 Mos 23,19; 1 Sam 15,29).

Bøn, bønghørelse og forhandlinger med Gud er altså ikke nødvendigvis inkompatibelt med guddommelig styring – det afhænger af strukturen eller relationerne bag denne adfærd. Hvis effektiv henvendelse til Gud skal komme fra hjertet (jf. fx 5 Mos 4,29; Jer 29,13), er vi tilbage ved samme spørgsmål som ved roden נִדָּב ovenfor – hvem styrer et menneskes hjerte? Det samme spørgsmål er relevant i forhold til Josva, Kaleb og andre, der lader til at have været i stand til at leve op til Guds krav. Om Kaleb hedder det i 4 Mos 14,24, at der var en anden ånd hos ham (הִיטָה רוּחַ אַחֲרַת עִמּוֹ). Hvor kom den fra?

Dette lægger op til yderligere diskussion af menneskers – eller specifikt israelitters – evne til at overholde Guds bud.

25. Se Jeremias 1975 om Guds fortrydelse (om 1 Mos 6 og 1 Sam 15 især s. st., 36). Ifølge Jeremias er det kun disse to steder, Gud fortryder en allerede udført handling – andre steder fortryder han handlinger, han havde tænkt sig at gøre (bortset fra Jer 18,10 altid negative ting; s. st., 17-18). Jer 18,10 indgår i pottemagerlignelsen, der godt nok fremhæver, at Gud kan ændre kurs under indtryk af menneskets opførsel, men den gør det inden for rammerne af et billede af Gud som suverænt bestemmende.

4. Menneskets tilbøjelighed og hjertets omskærelse

I “den store fortælling” i Det Gamle Testamente er Gud tydeligvis drivkraften. Det er ham, der skaber menneskene, udsletter de fleste af dem igen, udvælger sig et særligt folk, sørger for, at det kommer til Egypten, fører det ud af Egypten igen og – gennem kampe, som han selv styrer udfaldet af – ind i det land, han har lovet. Hele denne historie er centreret om Guds udvælgelse af Israel, som ikke er baseret på noget, de har gjort, på deres størrelse eller retfærdighed, men alene på Guds kærlighed til dem (5 Mos 4,37; 7,7-8; 9,5-6; 10,15). At Gud giver dem en masse bud, de skal overholde, er et privilegium, som han giver dem, for at det skal gå dem godt (fx 5 Mos 4,8.40). Men derfra – er det da israelitternes valg og opførsel, der afgør fremtiden? Selvom man går med til, at Gud i en eller anden forstand er den determinerende kraft og i særlige tilfælde også direkte styrer særlige personer i historierne, kunne man måske stadig mene, at Guds fremtidige handlinger er afhængige af, hvad hans udvalgte folk gør? Det er i hvert fald budskabet mange steder ikke bare i Femte Mosebog, men også hos profeterne og generelt i Det Gamle Testamente: Gør I det, I skal, vil Gud velsigne jer – gør I det ikke, vil han straffe jer. Men også her viser en nærlæsning, at sagen er mere kompliceret, for spørgsmålet er, om menneskene faktisk er i stand til at gøre det, Gud vil have.

Ifølge Lundager Jensen (2021a, 101) er mennesker ikke “fundamentalt onde”, men “de er grundlæggende svage”. Og specifikt om israelitterne siger han (s. st., 210), at de ikke er “konstitutivt ude af stand til at handle efter guddommens regler” – mennesker er “ikke pr. definition syndige”, men “konstitutivt glemsomme”. Denne tilbøjelighed til at glemme “er dog ikke identisk med en skæbne, som om mennesker på forhånd ikke kunne undgå at glemme”, og man kan “selv gøre noget ved” glemsomheden, nemlig “oplære sine børn og holde sin religion i form” (2021b, 135).

Men faktisk tyder en række steder på, at problemet stikker dybere end som så. Vi skal ikke ret langt ind i Det Gamle Testamente, før hele menneskeheden bliver beskrevet som nogle, hvis iboende tendens eller tilbøjelighed (יצר) er at pønse på ondt dagen lang (1 Mos 6,5; jf. 6,12).²⁶ Kun Noa fandt som bekendt nåde for Jahves øjne (6,8), men ikke desto mindre gentages den negative beskrivelse af menne-

26. Rabbinerne beskriver den onde יצר (“tilbøjelighed”) som skabt af Gud, der dog har givet Toraen som modvægt (Sifre Devarim 45). Udviklingen af denne forestilling behandles bl.a. i artiklerne i Aitken m.fl. 2021. Selvom man ikke skal læse hele den senere tradition ind i Første Mosebog, er det uoverbevisende, når Mizrahi (2021) vil vise, at יצר slet ikke skal forstås som “tilbøjelighed” i 1 Mos 6 og 8.

skeheden efter syndfloden, selvom den nu kun består af Noa og hans familie (1 Mos 8,21). Sl 14,2-3 (og 53,3-4) er lige så pessimistisk i sin beskrivelse af alle mennesker – ikke én gør det gode. Selvfølgelig kan man mene, at dette bare beskriver, hvordan folk selv har valgt at opføre sig – at de *kunne* have valgt anderledes. Men Sl 58,4 lader til at sige, at de ugudelige og løgnagtige mennesker har været sådan helt fra mors mave (jf. 51,7).

Når det specifikt gælder Guds eget folk er billedet ikke meget lysere. Selvom mange passager i Femte Mosebog som allerede omtalt fremstiller lydigheden som et åbent valg for Israel, er der også et andet perspektiv i bogen. Millar (1998, 179) bruger udtrykket “a subversive strand”, mens Block (2017, 316) taler om “an alternative script”, der bogen igennem underminerer tanken om Israels evne til at leve op til buddene. I forfatterens og læserens samtid *er* projektet allerede mislykkedes – man ved godt, at det endte galt, og denne erkendelse er bygget ind i fortællingen selv, som “forudser”, hvad der vil ske. Jahve selv er fuldstændig klar over, at de vil fejle, for han kender deres tilbøjelighed, deres צַר (5 Mos 31,20-21). Moses ved også, hvad der vil ske (31,27-29), og senere (i Jos 24,19-20) er også Josva helt på det rene med, at folket ikke vil være i stand til at dyrke eller tjene Jahve, som de bør (לֹא תוכלו לעבד את־יהוה, Jos 24,19; jf. 24,14 ועבדו אתו בתמים ובאמת, DO92 “tjen ham i oprigtighed og trofasthed”).²⁷ Samme tanke findes i Jer 13,23, hvor folkets evne til at handle godt sammenlignes med andre umuligheder såsom en nubier, der skulle kunne skifte sin hud ud.

Hvorfor kan israelitterne ikke bare gøre, hvad Gud vil have dem til? Ifølge 5 Mos 29,3 er det, fordi Jahve endnu ikke har givet dem et hjerte, der kan forstå alt det, han har gjort for dem – og han har ikke givet dem øjne til at se og ører til at høre.²⁸ Men engang vil det ændre sig! I modsætning til 10,16, hvor det kræves, at israelitterne selv skal omskære deres hjerter (altså ændre sig, så de fuldt ud kan følge Jahve og leve op til pagten), lover 30,6, at Jahve selv engang vil gøre det for dem og dermed sætte dem i stand til elske ham og følge hans bud. I DO92 læses 30,1-2 som en lang tidsbisætning, der fungerer som en slags betingelse for 30,3 (“da vil Herren din Gud vende din skæbne...”), som er første del af en længere række guddommelige handlinger, der kulminerer med hjerteomskærelsen i 30,6. På den måde afhænger Jahves indgreb af, at folket selv først vender om af hele sit hjerte og hele sin sjæl. Men sådan behøver man ikke læse det.

27. Bibelen 2020 formulerer Jos 24,19 som et spørgsmål (“Men tror I, at I er i stand til det?”) og gør dermed Josvas udtalelse alt for vag.

28. Bibelen 2020 misser pointen med Gud som årsagen til den manglende forståelse: “Men alligevel har I ikke helt kunnet fatte...”.

Den danske hovedsætning (med “da” = “på det tidspunkt”, “så”) kan lige så vel begynde tidligere. Efter det første verbum i tidsbisætningen (כִּי־יִבְאוּ) kommer der en række konsekutive perfektumsformer (*weqatal’er*), og det er alene tolkningen af konteksten, der afgør, hvor hovedsætningen i en oversættelse skal begynde. Hvis den begynder tidligere, som Brettler (1999) har foreslået, er folkets læggen sig situationen på sinde (hebraisk “på hjertet”) og omvendelsen ikke en betingelse, men en del af forudsigelsen af det, der vil ske, efter ulykkerne rammer. Denne læsning er at foretrække, fordi Jahves omskærelse af folkets hjerte er meningsløs, hvis den har som forudsætning, at de allerede selv har ændret deres hjerte og er vendt om, og fordi den stemmer med tanken fra 29,3 om, at det er Jahve, der giver hjerte, ører og øjne til at forstå.²⁹ Desuden taler 28,65 også om Jahves kontrol over folkets hjerte: Han vil give dem et uroligt hjerte, hvilket klart nok er del af den straf, de skal lide i eksilet, men det kan måske også forstås som en slags ansporing til den “læggen sig på sinde (hjerte)” og den omvendelse, der fuldbyrdes i 30,1ff. Under alle omstændigheder må hele passagen siges at kredse om Jahve som den, der sørger for den afgørende vending af situationen.

Som nævnt i introduktionen ovenfor udskiller Newsom (2021) denne og lignende passager som sene tilføjelser, og Lundager Jensen (2021b, 140, note 26) omtaler 5 Mos 30,6 som en “fantasi”, der er “marginal i forhold til den helt dominerende tænkning”. Det er uklart, hvorfor 30,6 skulle være mere “fantasi” end resten af bogen, og når man insisterer på at læse bogen som den helhed, den faktisk er overleveret som, er verset ikke marginalt, men et fremtrædende element i den understrøm af forudbestemthed og guddommelig styring, der kan spores gennem hele historien (jf. den “holistiske” læsning, som Millar 1998 argumenterer for).

Ydermere er dette ikke det eneste sted, denne tanke udtrykkes i Det Gamle Testamente. Lundager Jensen (2021b, 140, note 26) henviser til de kendte vers i Jer 31,33-34, hvor Jahve vil skrive sin lov i israeliternes hjerte, men der er en del flere, hvor samme motiv udtrykkes med andre ord: Jer 24,7; 32,39-41; Ez 11,19-20; 36,25-27;³⁰ 37,1-14;

29. Jahves omskærelse af hjertet kunne opfattes som en sikring mod tilbagefald, efter at folket selv er vendt om; Newsom (2021, 71) omtaler bl.a. denne tolkning. En sådan læsning underspiller dog det stærkt dramatiske og indgribende i udtrykket “at omskære hjertet”.

30. I Ez 18,31 kræver Jahve, at man selv skaber sig et nyt hjerte og en ny ånd, kontra de to nævnte passager, hvor han giver det nye hjerte, jf. 5 Mos 10,16 kontra 30,6. Se også Ez 2,1-2, hvor Ezekiel først befales at rejse sig, men straks kommer ånden i ham og rejser ham! Rogerson (2009, 34-35) kalder den opførelse, der følger af Guds omdannelse af mennesket, “worthless in moral terms”, “morally worthless”, som om det kom an på at kunne rose sig af sin egen indsats. Det Gamle Testamente selv

Hos 14,5; Sef 3,9; Zak 12,10; Es 57,18. Formuleret som bøn optræder temaet med Jahves ændring af et menneskes hjerte og opførsel bl.a. i 1 Kong 3,9;³¹ 8,58; Sl 51,12; 86,11; 119,33-38.80.

5. Mennesket og den levende Gud

Oven på denne gennemgang er det væsentligt at understrege, hvordan man *ikke* skal forstå den idé om guddommelig styring, der ligger som et fundament under Femte Mosebog, og under Det Gamle Testamente generelt. Det handler absolut ikke om fatalisme eller ligegyldighed. Tværtimod! Selv den mest deterministiske tekst kan have som formål at påvirke læserens indstilling og opførsel, og det er i høj grad tilfældet i Det Gamle Testamente. Femte Mosebog og Det Gamle Testaments bøger i det hele taget er som allerede omtalt fulde af passager, der kræver, at mennesker vælger og handler. Kort efter løftet om Jahves omskærelse af folkets hjerte i 5 Mos 30,6 kommer det kendte sted med valget mellem livets og dødens vej (30,15-20), introduceret af ordene om, at det, der befales, hverken er ufatteligt eller fjernt, men helt tæt på, “i din mund og i dit hjerte” (30,11-14). Selvom dette i lyset af det foregående først virkelig kan være tilfældet, når Jahve griber ind og ændrer folkets hjerte, udelukker det ikke kravet om allerede at gøre noget *nu*, “i dag”, וְהָיָה, som fremhæves flere gange i konteksten (30,11.15.16.18.19). I tekstens nutid er “the only satisfactory option” (Millar 1998, 175) at stræbe efter at holde budde-
ne. Men dette må ske “in the light of the hope of future transformation” (s. st., 176), og med vished om menneskets begrænsninger. På den baggrund tjener de stadige krav om at vælge og gøre det rigtige i virkeligheden til at fremhæve Guds ultimative kontrol – men det gør ikke menneskets handlinger uvæsentlige.

Det er afgørende at forstå den form for styring eller guddommelig bestemmelse, som Det Gamle Testamente generelt står for. Vi har ikke at gøre med et upersonligt forsyn eller en fjern og upåvirkelig guddoms én-gang-for-alle fastsatte forudbestemmelse, men med den

lader ikke til at dele Rogersons synspunkt. Guds indgriben ifølge Ezekiel og andre profeter behandles også i Sprinkle 2013.

31. Salomos bøn om et lyttende hjerte besvares af Gud, der vil give ham et vist og forstandigt hjerte (1 Kong 3,12). Dette hindrer dog ikke, at Salomo senere vender sit hjerte fra Gud (11,9), og skal nok opfattes som et mindre omfattende indgreb end, hvad der ligger i de løfter om fremtidig guddommelig indgriben, der er nævnt ovenfor. Tilsvarende er det “andet hjerte”, som Saul får i 1 Sam 10,9, også en midlertidig foreteelse, der ikke hindrer ham i at opføre sig sådan, at Jahve fortryder sin udvælgelse af ham (jf. ovenfor om fortrydelse).

levende Gud (אלהים חיים) og lignende udtryk).³² Gud fremstilles som en person med følelser – vrede, glæde, kærlighed, misundelse, jalousi osv.³³ Men Gud *er* selvfølgelig ikke et menneske, og som Hos 11,9 siger, kan han – i modsætning til mennesker – faktisk fx kontrollere sin vrede. Det *er* ham, der har kontrollen, han griber løbende ind i begivenhedernes gang, og når det kommer til stykket, er det ham, der ultimativt bestemmer, hvordan tingene ender. Men indtil hans afgørende indgriben engang i fremtiden, lader han tilsyneladende – delvist – tingene gå deres mere eller mindre skæve gang og lader sig også påvirke af menneskene. Det kan godt være, at målet er sat fra start af, og at det, der skal ske, er fastlagt, men vejen derhen udspilles i det meste af Det Gamle Testamente narrativt og i samspil mellem Gud og mennesker – som når Jahve fx efterkommer folkets krav om en konge (1 Sam 8). Fra et rent fortælle-mæssigt synspunkt giver denne måde at skildre Gud på god mening, for en transcendent og upåvirkelig Gud ville givetvis være temmelig kedelig at læse om, og også svær at forholde sig til. Når Det Gamle Testamente er opstået blandt mennesker, der faktisk har dyrket Gud, bedt til ham og sat deres håb til ham, må dette afspejles i teksterne.³⁴ Skal Gud fremstilles som levende, kan man næppe undgå dramatik, modsætninger og forandringer, for uden dette findes intet liv, kun stilstand og død.

Hvis menneskers vilje i Det Gamle Testamente er “fri”, må det forstås sådan, at de nok midlertidigt har et vist spillerum til at vælge og handle, men at denne handlefrihed potentielt når som helst kan sættes ud af spillet af Gud (jf. eksemplerne på guddommelig styring i afsnit 3), og at den for det udvalgte folks vedkommende på sigt *vil* blive ophævet ved Guds indgriben (jf. udtrykkene for Guds ændring af menneskets grundindstilling i afsnit 4). Men inden det når så vidt, lader Gud i vid udstrækning menneskene prøve selv, selvom han ved, at de vil fejle. Hvis man læser den lange fortælling i Det Gamle Testamente som en helhed, kan pointen måske være at vise, at den store indsigt, som menneskene troede, de ville få ved at spise af træet i haven (1 Mos 3,6), faktisk er tom og nøgen (3,7), og at evnen til at

32. Jf. Carson 1981, 35. Köhler (1953, 6) fremhæver Gud som levende, ikke “eine ruhende unbeteiligte abstrakte Idee”. Også i Ordsprogenes Bog, hvor forbindelsen mellem handling og konsekvens ofte beskrives som en nærmest naturlovsagtig automatik, er det Jahve, der aktivt forholder sig til det, der sker, og garanterer, at god og vis opførsel på sigt vil blive belønnet (jf. Siegismund 2021, 279-280).

33. Guddommelig misundelse behandles bl.a. i Lasine 2023 og Ellis 2023. Köhler (1953, 4-6) diskuterer kort og mere generelt “antropopatisme”.

34. Selv de “sekteriske” tekster fra Qumran som 1QS, hvor Guds plan fremhæves som helt uforanderlig, indeholder bønner, jf. Schuller 2000.

kende godt og ondt i praksis kun fører til det sidste.³⁵ Som Newsom (2021, ix) udtrykker det, kom mennesket i Edens Have i besiddelse af “a type of agency that they are ill equipped to use well”. Derfor er det mindre rammende, når hun senere (s. st., 125) siger om 1 Mos 4,7, at Jahve minder Kain om “his ability to choose his course of action”, og oversætter ואתה תמשל-בו med “but you can master it”. En imperfektum betegner i sig selv blot, at noget ikke er sket før det tidspunkt, der tales om, og i en given kontekst kan den få forskellige modale nuancer. I 1 Mos 4,7 er “skal” (som i DO92) nok mere oplagt end “kan”. Et “kan” ville i sammenhængen kun fungere, hvis sætningen forstås ironisk, og det *er* der måske faktisk en pointe i: Og du – nu hvor I mennesker jo har spist af træet – du kan da bare vælge det gode. Underforstået: Nej, det kan du faktisk ikke. Som fortsættelsen i 4,8 viser, så kunne han ikke, og den videre lange fortælling illustrerer det samme for mennesker generelt.³⁶

6. Konklusioner

Det Gamle Testamente indeholder klart nok en spænding mellem guddommelig styring og menneskelig handlefrihed, mellem den suverænt herskende Gud, der har styr på det hele, og Gud, der prøver sig frem og fortryder, påvirkes af mennesker og lader dem have mere eller mindre frie tøjler. I den senere tradition (både jødisk og kristen, fra oldtiden og til i dag) kunne man lægge vægt på det ene eller det andet aspekt og nedtone eller ignorere det andet.³⁷ Men spændingen bør ikke bare opløses – som Carson (1981, 2) understreger, udgør den

35. Når det i 1 Mos 3,6 hedder, at kvinden “så” (וּתְרָא), at træet til kundskab om godt og ondt bl.a. var godt at få indsigt af, er det noget, hun forestiller sig, på baggrund af den snedige (עֵרֹם, 3,1) slanges ord. Men det, der kommer ud af at spise af træets frugt, er ikke den form for indsigt, som kvinden havde set frem til. Menneskene opdager blot, at de er nøgne (עֵרֹם, i 3,7), med et ordspil på slangens snedighed. Hvis man sammenholder denne fortælling med opfattelsen af visdom i Ordsprogenes Bog, bliver det klart, at træet i hvert fald ikke symboliserer visdom, men at det snarere kan forstås som symbol for det at støtte sig til sin egen indsigt og kritiske sans – i modsætning til den ægte visdom, som består i at stole på Jahve, frygte ham og opføre sig, som man skal (jf. Ordsp 3,5-7; 28,26).

36. Man kunne overveje at oversætte וּתְרָא med et afsvækket futurisk “vil”. Det passer ikke på Kain personligt, men hvis han ses som repræsentant for mennesker generelt, kunne det være et løfte i stil med 5 Mos 30,6.

37. Se fx Sir 15,11-20. I Josefus’ beskrivelse af de jødiske grupperinger (*Den jødiske historie*, 13. bog 171-173) er netop menneskets handlefrihed den afgørende sag. Se også Klawans 2009 og 2010, der bl.a. påpeger, at al jødedom (med forestillinger om udvælgelse, profeti osv.) må være deterministisk i et eller andet omfang. Han

ikke et problem, der skal løses, men “a framework to be explored”. Frem for at opfatte passager, der peger i forskellige retninger, som udsagn, der gensidigt udelukker hinanden, eller som vidnesbyrd om redaktionelle indgreb og senere tilføjelser, har jeg prøvet at undersøge, hvordan spændingen fungerer i den store sammenhæng, som Det Gamle Testamente er.³⁸

Hvis man skal lave en sammenfattende beskrivelse af Det Gamle Testamente, dur “fri vilje” absolut ikke som generel overskrift. Der er en stærk underliggende – og ofte eksplicit formuleret – tanke om guddommelig styring, og den handlefrihed, mennesker har, er i realiteten stærkt begrænset. Men der er ikke tale om total determinisme i fatalistisk forstand. Det Gamle Testamente er fyldt med formaninger, opfordringer og krav til, hvordan man skal tænke og opføre sig. Menneskets handlinger er ikke uvæsentlige, og mennesker stilles til ansvar for det, de gør eller undlader at gøre. Alligevel er mennesket og resten af verden fundamentalt set underlagt Guds kontrol. Det kan godt være, at meget sker gennem menneskers valg eller ved tilsyneladende tilfældigheder, men det udelukker ikke, at tingene sker som del af Guds plan, centreret om hans udvælgelse af og kærlighed til sit folk.

Mennesket kan godt bygge et hus, men kun hvis det faktisk er Jahve, der bygger, bliver det til noget (Sl 127,1). Et menneske skal styre sin færden, hverken vige til højre eller venstre og holde sin fod fra det onde (Ordsp 4,26-27) – men ikke desto mindre gælder det, at det faktisk, når det kommer til stykket, er “Herren, der styrer en mands gang” (20,24; DO92). Det er altid i dét lys, menneskets valg og “frie vilje” må forstås.

Litteratur

Aitken, James, Hector M. Patmore og Ishay Rosen-Zvi (red.). 2021. *The Evil Inclination in Early Judaism and Christianity*. Cambridge: Cambridge University Press.

argumenterer også for, at monoteismen sætter grænser for, hvor langt man kan gå i retning af prædeterminisme eller total handlefrihed (2010, 277).

38. Man skal aldrig forvente at finde ét teologisk standpunkt, der dækker hele Det Gamle Testamente, men spændingen mellem menneskelig handlefrihed og en mere eller mindre udtalt determinisme er nu ret generel. Selvfølgelig kan man finde fx enkeltsalmer, der fremhæver det ene aspekt, og andre, der fremhæver det andet, men læst sammen som del af Salmernes Bog – og som del af hele Det Gamle Testamente – vil spændingen alligevel træde frem.

- Block, Daniel I. 2017. *The Triumph of Grace: Literary and Theological Studies in Deuteronomy and Deuteronomistic Themes*. Eugene: Cascade Books.
- Boccaccini, Gabriele. 1991. *Middle Judaism: Jewish Thought, 300 B.C.E. to 200 C.E.* Minneapolis: Fortress Press.
- Brettler, Marc Z. 1999. "Predestination in Deuteronomy 30.1–10." I *Those Elusive Deuteronomists: The Phenomenon of Pan-Deuteronomism*, red. Linda S. Schearing og Steven L. McKenzie, 171-188. Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series 268. Sheffield: Sheffield Academic.
- Broshi, Magen. 2006. "Predestination in the Bible and the Dead Sea Scrolls." I *The Bible and the Dead Sea Scrolls. Volume Two: The Dead Sea Scrolls and the Qumran Community*, red. James H. Charlesworth, 235-246. Waco: Baylor University Press.
- Carson, Donald A. 1981. *Divine Sovereignty and Human Responsibility: Biblical Perspectives in Tension*. New Foundations Theological Library. Atlanta: John Knox Press.
- Collins, John J. 2018. "Theologies in Tension in the Dead Sea Scrolls." I *The Religious Worldviews Reflected in the Dead Sea Scrolls: Proceedings of the Fourteenth International Symposium of the Orion Center for the Study of the Dead Sea Scrolls and Associated Literature, 28–30 May, 2013*, red. Ruth A. Clements, Menahem Kister og Michael Segal, 25-47. Studies on the Texts of the Desert of Judah 127. Leiden: Brill.
- Ellis, Anthony. 2023. "The Rot of the Bones: A New Analysis of האַנְק ('Envy/Jealousy') in the Hebrew Bible." *Journal of Biblical Literature* 142/3: 385-408.
- Fox, Michael V. 2009. *Proverbs 10–31: A New Translation with Introduction and Commentary*. The Anchor Yale Bible 18B. New Haven: Yale University Press.
- Jeremias, Jörg. 1975. *Die Reue Gottes: Aspekte alttestamentlicher Gottesvorstellung*. Biblische Studien 65. Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag.
- Klawans, Jonathan. 2009. "Josephus on Fate, Free Will, and Ancient Jewish Types of Compatibilism." *Numen* 56/1: 44-90.
- Klawans, Jonathan. 2010. "The Dead Sea Scrolls, the Essenes, and the Study of Religious Belief: Determinism and Freedom of Choice." I *Rediscovering the Dead Sea Scrolls: An Assessment of Old and New Approaches and Methods*, red. Maxine L. Grossman, 264-283. Grand Rapids: Eerdmans.

- Köhler, Ludwig. 1953. *Theologie des Alten Testaments*. 3. udg. Neue Theologische Grundrisse. Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).
- Lasine, Stuart. 2023. *Divine Envy, Jealousy, and Vengefulness in Ancient Israel and Greece*. Abingdon: Routledge.
- Lundager Jensen, Hans J. 1998. *Gammeltestamentlig religion: En indføring*. Frederiksberg: ANIS.
- Lundager Jensen, Hans J. 2021a. *Religion og teologi i Det Gamle Testamente: En indføring*. København: Eksistensen.
- Lundager Jensen, Hans J. 2021b. "Enklave-mentalitet og pietisme, vold og visdom: Teologiske strømninger i Deuteronomium." I *Gud og os: Teologiske læsninger af Det Gamle Testamente i det 21. århundrede*, red. Jan Dietrich og Anne Katrine de Hemmer Gudme, 113-144. København: Bibelselskabets Forlag.
- McGinnis, Claire M. 2012. "The Hardening of Pharaoh's Heart in Christian and Jewish Interpretation." *Journal of Theological Interpretation* 6/1: 43-64.
- Millar, J. Gary. 1998. *Now Choose Life: Theology and Ethics in Deuteronomy*. New Studies in Biblical Theology. Grand Rapids: Eerdmans.
- Mizrahi, Noam. 2021. "Reconsidering the Semantics of the 'Inclination' (yešer) in Classical Biblical Hebrew." I *The Evil Inclination in Early Judaism and Christianity*, red. James Aitken, Hector M. Patmore og Ishay Rosen-Zvi, 13-32. Cambridge: Cambridge University Press.
- Newsom, Carol A. 2012. "Models of the Moral Self: Hebrew Bible and Second Temple Judaism." *Journal of Biblical Literature* 131/1: 5-25.
- Newsom, Carol A. 2021. *The Spirit within Me: Self and Agency in Ancient Israel and Second Temple Judaism*. The Anchor Yale Bible Reference Library. New Haven: Yale University Press.
- Pereboom, Derek. 2022. *Free Will*. Cambridge Elements/Elements in the Philosophy of Mind. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rogerson, John W. 2009. *A Theology of the Old Testament: Cultural Memory, Communication and Being Human*. London: SPCK.
- Schuller, Eileen. 2000. "Petitionary Prayer and the Religion of Qumran." I *Religion in the Dead Scrolls*, red. John J. Collins og Robert A. Kugler, 29-45. Studies in the Dead Sea Scrolls and Related Literature. Grand Rapids: Eerdmans.
- Siegismund, Kasper. 2021. "Frygt Gud og opfør dig ordentligt: Teologiske læsninger i Ordsprogenes Bog." I *Gud og os: Teologiske læsninger af*

- Det Gamle Testamente i det 21. århundrede*, red. Jan Dietrich og Anne Katrine de Hemmer Gudme, 271-288. København: Bibelselskabets Forlag.
- Sprinkle, Preston M. 2013. *Paul & Judaism Revisited: A Study of Divine and Human Agency in Salvation*. Downers Grove: InterVarsity Press.
- Stauber, Chad M. 2011. "Determinism in the Rule of the Community (IQS): A New Perspective." I *Celebrating the Dead Sea Scrolls: A Canadian Contribution*, red. Peter W. Flint, Jean Duhaime og Kyung S. Back, 345-358. *Early Judaism and its Literature* 30. Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Vicens, Leigh C. og Simon Kittle. 2019. *God and Human Freedom*. Cambridge Elements/Elements in the Philosophy of Religion. Cambridge: Cambridge University Press.